

Doğu Sorunu Kapsamında Adana Ermeni Olayları

Süleyman Hatipoğlu*

Özet

1909 yılında Adana ve çevresinde Ermeniler arasında uzun süren silahlı ve Türklük aleyhtarı propagandaların yer aldığı bazırılık ve tabrik dönemi sonucunda Mösyö Muşeg'in emriyle ve Ermenilerin tecavüzleriyle "Adana vakası" başlar.

14 Nisan 1909 günü ilk Adana olayları patlak verir ve Ermenilerle Türkler birbirine girer, bundan 11 gün sonra sadece Adana şehrinde gelişen olaylar çıkar, görüldüğü gibi olaylara neden olan bertürlü faaliyeti Ermeniler göstermiştir. Ermenilerin bu faaliyetlerinin önüne geçilmemiştir. Olaylar çıktıktan sonra da kavganın önüne geçilememiş ve her iki taraf kıyasıyla kavga hatta savaş yapmıştır. Müslümanların nüfus olarak fazla olması Ermeni zayıfatını arttırmıştır.

Olaylardan sonra yapılan soruşturmada Ermenilerin suçlu olduğu, olay çıktıktan sonra duruma bâkim olamamak, üstelik Müslüman halkı kavgaya sevk etmek sebebiyle yerel yönetimin suçlu bulunduğu bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat şurası da bir gerçektir ki, tek taraflı bir katliam hiçbir şekilde söz konusu değildir.

Bu olaylar üzerine Cemal Paşa Adana'ya vali olarak atanır ve bu olayları sona erdirmek için mah-

kemeler kurdu. Bu mahkemelerde 30 Müslümanı idam ettirdi. Olayların asıl sorumlusu olan Muşeg, olayların ikinci günü İskenderiye'ye kaçtı. Harp divanının gıyabında verdiği idam kararının hiçbir etkisi olmamıştır. Ayrıca olaylardan 2 ay sonra Erzin'de 17 Müslüman ve 1 Ermeni idam edilmiştir. Asılanlar arasında Babçe Müftüsü İsmail Hakkı Efendi de vardı. Cemal Paşa ise sanki günah çıkarır ya da adaleti sağlamak ister gibi, Muşeg'den bahsederek: "Bu zat elime geçseydi onu da Babçe Müftüsü'nün karşısına astırırdım." demiştir. Ama olan olmuş, bu olaylar toplumun bağrında bir yara olarak kalmıştır.

Bu makalemizde Doğu Sorunu hakkında kısaca bilgi verildikten sonra 1909 Adana Ermeni Olaylarından ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Türkler, Ermeniler, Muşeg, Cemal Paşa.

Giriş

Bilindiği gibi, Batı siyasi tarih literatüründe çokça kullanılmış olan Doğu Meselesi (=Şark Meselesi) tabiri Osmanlı İmparatorluğu'nun batı devletleri tarafından parçalanmaya çalışılmasını ifade etmektedir. Daha ziyade XIX. yüzyılda politik bir tabir olarak ifade edilmeye başlanan Doğu Meselesi'nin temelinde Avrupa-Türk ilişkileri yatmaktadır. Konu XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru Ermeni Meselesi olarak dünya kamuoyuna yansıtılacak ve Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaları dünya kamuoyu önünde tasvip edilebilir bir hareket şekline sokulacaktır.¹

Şark Meselesi siyaset adamları ve tarihçiler tarafından muhtelif şekillerde ilk defa 1815'te toplanan Viyana Kongresi'nde kullanılmıştır. Bu kongrede Rus temsilcileri resmi görüşmelerin dışında, kongreye katılan delegelerin dikkatini Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde yaşamakta olan Hıristiyan halkın durumu üzerine çekmeye çalışmışlar ve bu durum için "Şark Meselesi" terimini kullan-

(*) Yrd. Doç.Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Antakya / Hatay

(1) Erdal İltar, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyânları* (1780-1880), Ankara, 1988, s.24.

mışlardı. Şark Meselesi Viyana Kongresi'nden sonra diplomatlar arasında çok kullanılmış ve çeşitli anlamlar da kazanmaya başlamıştı.² Enver Ziya Karal, Şark Meselesi terimini şu şekilde açıklamaktadır³: “XIX. yüzyılın ilk yarısında ‘Şark Meselesi’ genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı asrın ikinci yarısında Türklerin Avrupa’daki topraklarının paylaşılması, XX. yüzyılda da İmparatorluğun bütün topraklarının bölüşülmesi manasında kullanıldı”. Fakat Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili her olay da Avrupalılar tarafından Şark Meselesi ışığı altında incelenmişti. Bu şekilde diplomatlar, Şark Meselesi terimiyle yaşadıkları dönemi ve istikbaldeki durumunu anlarken, Avrupalı tarihçiler de aynı terimi önceden meydana gelmiş Türk-Avrupa ilişkilerini açıklamak için kullanmışlardı.⁴

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şark Meselesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun bütün topraklarının XX. yüzyılda Avrupalı büyük devletler tarafından bölüşülmesi⁵ ve Avrupa için asıl mesele ise; imparatorluğun topraklarını kendi aralarında nasıl paylaşabilecekleriydi.⁶

Fransız tarihçisi Albert Sorel, “Türkler Avrupa’ya ayak bastığı günden beri Şark Meselesi zubur etti” demektedir. Şark Meselesi’nin son yüzyıl anlayışı içinde geniş kapsamlı mükemmel bir tarifinde : “Avrupa büyük devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi ve siyasi nüfuz ve hükümü altına almak veya sebepler ihdas ederek parçalamak ve Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin istiklallerini temin etmek istemelerinden doğan tarihi meselelerin bütününe birden Şark Meselesi diyoruz” denilmektedir.⁷

Böylelikle Avrupa’yı fazlası ile meşgul eden Şark Meselesi’ni iki kısımda mütalaa edebiliriz. Birincisi 1071-1683 tarihleri arasındaki kısımdır. Bu tarihler arasında Avrupa savunmada Türkler taarruz halindedir. Bu safhada Şark Meselesi’nin esas ve merhaleleri şöyle özetlenebilir⁸ :

- a) Türkleri Anadolu’ya sokmamak,
- b) Türkleri Anadolu’da durdurmak,
- c) Türklerin Rumeli’ye geçişini önlemek,
- d) İstanbul’un Türkler tarafından fethini engellemek,
- f) Türklerin Balkanlar üzerinden Avrupa içlerine doğru ilerleyişlerine mani olmak.

Şark Meselesi’nin kabul edilen bu hedeflerine rağmen Türkler Anadolu’ya girmiş, Rumeli’ye geçmiş, Balkanları tamamen zapt etmiş ve Viyana kapılarına kadar ilerlemişlerdir. Fakat 1683 yılında Türklerin Viyana’da mağlubiyete uğramaları ile Şark Meselesi’nin ilk safhası bitmiş, ikinci safhası başlamıştır. Bu safhada Türkler savunmada, Avrupa taarruzdadır. 1921 yılına kadar devam eden bu safhada Şark Meselesi’nin gelişmesi şu şekilde olmuştur:

a) Balkanlardaki Hıristiyan milletleri Osmanlı hâkimiyetinden kurtarmak. Bunun için Hıristiyan toplumlara isyana teşvik ederek önce muhtariyetini sonra bağımsızlıklarını temin etmek,

b) Birinci maddede belirtilen hususlar gerçekleşmezse, Hıristiyanlar için reform istemek ve onların lehine İstanbul nezdinde müdahalelerde bulunmak,

c) Türkleri balkanlardan tamamen atmak,

d) İstanbul’u Türklerin elinden geri almak,

e) Osmanlı Devleti’nin Asya toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyan cemaatler lehine reformlar yaptırmak, muhtariyet elde etmek

(2) Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.5, Ankara, 1983, s.203.

(3) E.Z.Karal, *a.g.e.*, s.203-204.

(4) E.Z. Karal, *a.g.e.*, s.204; Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983, s.162.

(5) E.Z. Karal, *a.g.e.*, s.204.

(6) “Şark Meselesine Dair-III”, *Şura-yı Ümmet*, 31 Aralık 1902, Kahire, 1902, s.1 vd.

(7) Erdal İter, *a.g.e.*, s.24-25.

(8) Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s.162 vd.

veya mümkün olursa bağımsızlıklarına kavuş-
turmak,

f) Anadolu'yu paylaşmak, Türkleri Anadolu'dan çıkarmak düşüncesiyle hareket eden ve sanayi inkılabını da gerçekleştiren Avrupalı büyük devletler, geniş coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nin topraklarını hem hammadde hem de Pazar açısından değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Bu durum büyük devletlerin "zıt menfaatlerini" de çatıştırmıştır. Çatışan bu menfaatler, Osmanlı Devleti'nin ömrünü bir müddet daha uzatmıştır, ama onu da yarı sömürge haline getirmiştir.

Emperyalist ve sömürgeci politika takip eden büyük devletler, asırlardan beri Ortadoğu'da hâkimiyet kurmuş Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak üzere harekete geçmişlerdi. İşte Doğu Meselesi adı altında, bu muazzam topraklara sahip Türk devletini ortadan kaldırmak amacıyla onu "*Hasta Adam*" ilan ederek, çeşitli defalar aralarında gizli anlaşmalarla paylaşmışlardı.⁹ Aralarında yaptıkları bu anlaşmalara dayanarak, yer yer Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını fırsat buldukça işgal etmişlerdi. Böylece İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya gibi devletler imparatorluğun ucundan kıyısından toprak koparmışlardı.

Diğer taraftan, XIX. yüzyıldaki milletler mücadelesi şöyle bir görünüm arz etmekteydi: İngiltere, Hindistan ve bütün Güneydoğu Asya'daki çıkarlarını korumak amacıyla, Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'ı ve Süveyş Kanalı'nı kontrol altına almak ve hatta ele geçirmek istiyordu. Bundan başka, Hint Okyanusu'ndaki İngiliz menfaatlerinin korunması için Basra Körfezine ve bugünkü Irak'a egemen olması gerekiyordu.¹⁰ Rusya ise Doğu Anadolu'yu, İran Azerbaycan'ını ve özellikle Boğazları almak istiyordu. Boğazlar Akdeniz'in, İran Azerbaycan'ı ve Doğu Anadolu Basra Körfezi'nin ve dolayısıyla Hint Okyanusu'nun yolunu açacak ve böy-

lece Uzakdoğu'daki İngiliz sömürgelerinden Ruslar da yararlanmak isteyeceklerdi¹¹ Kredi politikasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu etkileyen Fransa, Orta Asya yollarını kontrol ettiği için Mezopotamya'ya inmek, ayrıca Mezopotamya ve Akdeniz ticaretini de Lübnan ve Suriye'ye yerleşerek korumak istiyordu. Aynı yerde Almanya'nın da beklentileri vardı. Bir başka Alman Devleti olan Avusturya ise, Batı Trakya'da Ege Denizi'ne ulaşan bir Balkan koridoru açmak emelini güdüyordu¹². XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'yle ticari ve kültürel ilişkiler kuran Amerika Birleşik Devletleri ise açıkça Ermeniler ile ilgileniyordu¹³.

Bütün bunlara bağlı olarak Almanya, Osmanlı idarecileri açısından hızla gelişen, Fransa'yı geçebilecek ölçüde kuvvetli ve modern bir orduya sahip olan ve Osmanlı Devleti'nden her hangi bir toprak isteğinde bulunmayan bir devlet görünümündeydi. Üstelik Osmanlı Devleti, kendinden devamlı bir şekilde toprak koparan İngiltere, Rusya ve Fransa karşısında Almanya'yı daha iyi bularak, onu yeni bir denge gücü olarak görmüştü.¹⁴ Buna bağlı olarak, daha önceleri İngiliz, Fransız ve İtalyan subayları tarafından düzenlenen Osmanlı ordusu; bundan sonra Alman subayları tarafından organize edilmişti. Bunu silah ticareti, demiryolu imtiyazları ve genel olarak Türk-Alman ticaretinin gelişmesi takip etmiştir. Ayrıca ucuz Alman malları bütün

(9) Kemal Öke, *II. Abdülhamid, Siyasetler ve Filistin Meselesi*, İstanbul, 1981, s.44.

(10) İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981, s.86; Tefik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, İstanbul, 1970, s.19; Necdet Sevinç, *Ajan Okulları*, İstanbul, tarihsiz, s.28-29; Süleyman Kocabaş, *Türkiye ve İngiltere*, İstanbul, 1985, s.95 vd.

(11) İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s.94; T. Çavdar, *a.g.e.*, s.19; Kadir Mısırlıoğlu, *Moskof Mezalimi*, c.1, İstanbul, 1979, s.271 vd.; Süleyman Kocabaş, *Taribte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1989, s.355 vd.; Necdet Sevinç, *a.g.e.*, s.28-29.

(12) T.Çavdar, *a.g.e.*, s.18.

(13) BA, YEE, Kısım. 36, Evrak. 140-106, Zarf. 140, Karton. XXIV; İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990, s.127 vd.; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul, 1981, s. 7 vd. Mine Erol, *Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu*, Ankara, 1976, s. 47 vd., N.Sevinç, *a.g.e.*, s.29; Ayrıca bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul, 1989.

(14) Lothar Rathmann, *Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Çev. ve Haz. Rağıp Zarakolu, İstanbul, 1982, s.9 vd.; S.Kocabaş, *Taribte Türkler ve Almanlar*, İstanbul, 1988, s.127 vd.

dünya pazarlarında olduğu gibi, Osmanlı pazarında da diğer devletlerin mallarını piyasadan sürmeye başlamıştır. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti Almanların eline geçmiş ve buna bağlı olarak Almanya'nın dış borçlar ve dış yatırımlar alanındaki payı da artmıştı¹⁵. Bu olayların içerisinde şüphesiz Almanlar için en önemlisi 3B (B.B.B.: Berlin-Byzantium-Bağdat) projesidir. Yani Berlin-Bağdat demiryolu inşasının Almanlara verilmiş olmasıdır¹⁶. Kısaca Karl Radex; "Bağdat demiryolu, Almanya'nın kapitalist emperyalizminin ilk büyük zaferidir" sözüyle konunun önemini Almanya açısından, öteki Avrupalı devletlere karşı kazanılmış bir zafer olarak göstermişti. Ayrıca Radex, Türkiye'ye Alman iktisadî sızmasının bir askerî ittifaka doğru ilk adımı teşkil edeceği, bunun da İttifak Devletleri'nin korkusunu ve düşmanlığını artıracaklarını açık bir dille ifade etmişti¹⁷.

Aslında Osmanlı Devleti'nde ilk demiryolu düşüncesi İngilizlerden gelmişti. Hindistan'a kadar uzanan İngiltere, buraya ulaşacak en kısa yolu yapmaya özel bir ilgi göstermekteydi. Fakat Süveyş kanalının açılması İngilizlerin, Osmanlı topraklarında büyük demiryolu hatları yapımından vazgeçmelerine neden olmuştu¹⁸. Daha sonraları ise, bu demiryolu düşüncesine Almanlar sahip çıkmıştı¹⁹. Böylece XIX. yüzyılda demiryollarının gelişmesiyle birlikte eski ticaret yolları da yeniden canlılık kazanmış ve yakın çağın devletlerarası en büyük çatışmaları da doğmuştu. Neticede Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine yol açan temel nedenlerden birisi de olmuştu²⁰. Bu menfaat çatışmalarının sonucunda da Almanya, İngiltere, Rusya ve Fransa arasında yapılan bir dizi gizli anlaşmalara yol açmış, daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları büyük devletlerin nüfuz alanları olarak paylaşılmıştı²¹. Bu gizli anlaşmalara Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki olan Almanya da katılmıştı²². Kısaca bu devletlerin çıkarları çoğu yerde çatışmasına rağmen, bir

tek ortak noktaları vardı, o da Osmanlı İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmaktı²³.

Buna bağlı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Orta Toros Geçitleri ve Çukurova'nın önemini de, şu şekilde açıklayabiliriz: Seyhan ile Ceyhan nehirlerinin oluşturduğu delta, Ortadoğu'nun en verimli ovalarından birini teşkil etmekteydi. Ayrıca Adana, Tarsus, Kozan, Silifke, Mersin, İskenderun, Ayas, Anavarza gibi kentler çeşitli kültürlerin çarpıştığı, giriftleştiği sahalardır. Daha içerilerde Maraş, Antep, Zeytin, İslahiye gibi yerleşim merkezleri ise, Ortadoğu tarihini etkilemiş eski sitelerdir. Ceyhan, Seyhan, Göksu, Tarsus nehirleri, Torosların Kızıldağ (Amanos) ve Antitoros olarak ikiye ayrılması da yöreye ayrı bir özellik verir. Başka bir husus da Anadolu-Suriye eski kervan yolu üzerinde bulunan Çukurova, Anadolu kültür tarihinin kilit noktalarından biri, belki de en önemlisidir²⁴. Bu durum Avrupalı devletlerin, bu bölgeyi ve özellikle de Orta Toros Geçitleri'ni dikkate almalarına neden olmuştur.

Bu doğrultuda, Türk topraklarını kendi menfaatleri için ele geçirmek üzere Avrupalı büyük devletler, Çukurova'nın doğal zenginliklerini de elde edebilmek arzusuyla bu yörede bazı faaliyetlere girişmişlerdir. Bunlar

- (15) L.Rathmann, *a.g.e.*, s.24-26; Murat Özyüksel, *Anadolu Bağdat Demiryolları*, İstanbul, 1988, s.47 vd.
- (16) Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972, s.134; "Bağdat'a Son Tren", *Milliyet*, 8 Şubat 1991, İstanbul, 1991, s.4; M.Kemal Öke, *II.Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi*, İstanbul, 1981, s.41; İ.Ortaylı, *a.g.e.*, s.86; Necdet Kurdakul, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ortadoğu'ya "Belgelerle Şark Meselesi"*, İstanbul, 1976, s.87 vd.
- (17) E.M.Earle, *a.g.e.*, s.143.
- (18) A.D.Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çev. Nabi Dinçer, Ankara, 1979, s.15; S.Kocabaş, *Tarichte Türkler ve Almanlar*, s.72 vd.
- (19) E.M.Earle, *a.g.e.*, s.130 vd.; Noviçev, *a.g.e.* s.16; S.Kocabaş, *a.g.e.*, s.74; L.Rathmann, *a.g.e.*, s.10; Kemal Öke, *a.g.e.* s.41.
- (20) L.Rathmann, *a.g.e.*, s.120 vd.; Earle, *a.g.e.* s.16; Süleyman Kocabaş, *a.g.e.*, s.86.
- (21) Kemal Öke, *a.g.e.*, s.44 vd.; L.Rathmann, *a.g.e.* s.10. Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını bölmek amacıyla Avrupalı büyük devletler arasında yapılan bu anlaşmalar için bkz. F.Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1919)*, Ankara, 1961.
- (22) L.Rathmann, *a.g.e.*, s.10. Bu anlaşmalardan birisi 15 Şubat 1914'te Fransız-Alman anlaşması olmuştu. Bu hususta bkz. Earle, *a.g.e.*, s.269 vd.
- (23) N.Sevinç, *a.g.e.*, s.29.
- (24) Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990, s.1.

arasında Almanların Berlin-Bağdat demiryolu projesini başlatması²⁵ ve yine Almanların, Seyhan ve Ceyhan nehirleri vasıtasıyla, Sulama Projesi gerçekleştirme hesabı, bölgeye çok büyük bir önem kazandırmıştır²⁶.

Böylece bölgenin önemi XX. yüzyıl başlarında Bağdat demiryolu inşaatı sırasında yeniden artmıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında demiryolu buraya kadar gelmiş, Toros Tünellerinin açılması faaliyetine hızla devam edilmiş ve böylece Orta Toroslar o sırada pek işlek bir menzil halini almıştı²⁷. Bunun üzerine demiryolunun döşenmesi ile bu yörenin önemi bir kat daha artmıştır. Yöreden geçit, karayolu ile Gülek Boğazı'ndan, demiryolu ile Toros Tünellerinden sağlanmakta idi. Sonuçta ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun güney bölgesiyle Anadolu arasındaki tek ulaşım yolu Pozantı-Tarsus yolu olarak karşımıza çıkmaktadır²⁸.

Görüldüğü gibi Almanların demiryolu inşasında takip ettikleri siyaset verimli topraklara sahip olan ve pamuk yetiştirilmesi açısından önemli bir yer teşkil eden Çukurova'nın seçilmesi dikkat çekici bir husustur. Ayrıca, demiryolunun Orta Toroslardan geçmesi stratejik açıdan Ortadoğu'yu denetleyebilmek için, Doğu Akdeniz'in kontrolünü ele geçirmek amacına yönelik olması bir rastlantının sonucu değildir. Almanların buradaki asıl amaçları takip ettikleri sömürge politikalarından kaynaklanmaktaydı. Böylece demiryolu döşenmesine karar verilen her bölgenin seçiminde mutlaka ekonomik ve siyasi nedenler ağır basmıştır²⁹.

Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde sermayesi ve kültürüyle XIX. yüzyıl boyunca önemli bir yer edinen Fransa, bu Türk devletinin parçalanması halinde Suriye ve Çukurova bölgesinde yerleşebilmek hususunda Rusya ile daha 1894 yılında mutabakat sağlamış bulunuyordu³⁰. Bu hal sömürge alanı olarak gördüğü Ortadoğu'daki Türk topraklarıyla Rusya'nın yayılma alanı arasında bir tampon bölge mey-

dana getirmesi bakımından İngiliz politikasına da uygundu. Dolayısıyla 1908 Reval Mülhakatı'nı³¹ gerçekleştiren İngiliz-Rus devlet adamları, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayri resmi olarak kendi aralarında paylaşırken bu hususta da anlaşmış bulunuyorlardı. Bu paylaşma daha sonra İngiltere, Fransa ve Rusya Devletleri tarafından 19 Şubat-4 Mart 1915 tarihleri arasında Londra'da gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde gizli bir anlaşmayla resmileştirildi ve Çukurova bu arada Toros Tünelleri de Fransa'ya bırakıldı³².

Bunun üzerine diğer Avrupalı devletler gibi davranan Fransa da Çukurova'nın doğal zenginliklerini de elde edebilmek arzusuyla³³ bu yörede bazı faaliyetlere girişmiş ve bu emellerini gerçekleştirebilmek için, yöredeki Ermenileri tahrik ve teşvik ederek, Türklere karşı bir takım sinsi oyunlara sevk etmişlerdir. Bütün bu olaylara bağlı olarak Türk yurdunun bir parçası olan Çukurova'yı Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırarak, yörede Fransa'nın güdümünde "*Kilikya Ermeni Devleti*" adında bir devlet kurmak³⁴. Böylece Şark Meselesi'nin Orta Toros Geçitleri'ne yönelik stratejisi ise, burada yaşayan Ermenileri etkileyerek, Çukurova'da sosyal çatışma ve bölünmeler yaratmak³⁵.

- (25) M.Özyüksel, *a.g.e.*, s. 101 vd.; Paul Impert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri*, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul, 1981, s.167; T.Çavdar, *a.g.e.*, s.130; *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Haz. İsmet Bozdağ, İstanbul, 1975, s.77; S.Kocabaş, *Türkiye ve İngiltere*, s.113.
- (26) İ.Ortaylı, *a.g.e.*, s.92; Kemal Öke, *a.g.e.*, s.41; M.Özyüksel, *a.g.e.*, s.210 vd.
- (27) Metin Tuncel, "Pozantı", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1964, c.9, s.579. Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. İ.Ortaylı, *a.g.e.*, s.90.
- (28) Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Behçet Cemal, İstanbul, 1977, s.187.
- (29) Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vastaları (1838-1914)", *Milli Kültür*, c.2, S.1 (Haziran 1980), Ankara, 1980, s.31.
- (30) 17 Ağustos 1892 tarihinde Fransız-Rus askeri anlaşması yeni girişimlerle 4 Ocak 1894 tarihinde Fransız-Rus ittifakına dönüşmüştür. Bu ittifak için bkz. F.Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1919*, s.290 vd.
- (31) 9-10 Haziran 1908 tarihinde gerçekleştirilen Reval Mülhakatı hakkında bkz. E.E.Ramsaur, *Jöntürkler ve 1908 İhtilali*, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, 1982, s.153; Neçet Kurdakul, *a.g.e.*, s.96-97; S.Kocabaş, *Tarichte Türk-Rus Mücadelesi*, s.363.
- (32) F.Armaoğlu, *a.g.e.*, s.556 vd.; Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986, s.18; Yılmaz Altuğ, *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul, 1985, s.21.
- (33) E.M.Earle, *a.g.e.*, s.321 vd.
- (34) Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.429; Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, İstanbul, 1986, s.314.
- (35) Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, 1983, s.246-247.

1- 1909 Adana Ermeni Olayları

Çukurova ve çevresinin jeo-stratejik ve tarihi önemini açıklayarak konuya girmek istiyorum; Seyhan ile Ceyhan nehirlerinin oluşturduğu delta, Ortadoğu'nun en verimli ovalarından birini teşkil etmekteydi. Ayrıca Adana, Tarsus, Kozan, Silifke, Mersin, İskenderun, Ayas, Anavarza gibi kentler çeşitli kültürlerin çarpıştığı, giriftleştigi sahalardır. Daha içerilerde Maraş, Antep, Zeyton, İslahiye gibi yerleşim merkezleri ise, Ortadoğu tarihini etkilemiş eski sitelerdir. Ceyhan, Seyhan, Göksu, Tarsus nehirleri, Torosların Kızıldağ (Amanos) ve Antitoros olarak ikiye ayrılması da yöreye ayrı bir özellik verir. Başka bir husus da Anadolu-Suriye eski kervan yolu üzerinde bulunan Çukurova, Anadolu kültür tarihinin kilit noktalarından biri, belki de en önemlisidir³⁶. Bu durum Avrupalı devletlerin, bu bölgeyi ve özellikle de Çukurova ve çevresini dikkate almalarına neden olmuştur.

Bu bağlamda, Türk topraklarını kendi menfaatleri için ele geçirmek üzere Avrupalı büyük devletler, Çukurova'nın doğal zenginliklerini de elde edebilmek arzusuyla bu yörede bazı faaliyetlere girişmişlerdir. Bunlar arasında Almanların Berlin-Bağdat demiryolu projesini başlatması³⁷ ve yine Almanların, Seyhan ve Ceyhan nehirleri vasıtasıyla, Sulama Projesi gerçekleştirme hesabı, bölgeye çok büyük bir önem kazandırmıştır³⁸.

Böylece bölgenin önemi XX. yüzyıl başlarında Bağdat demiryolu inşaatı sırasında yeniden artmıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında demiryolu buraya kadar gelmiş, Toros Tünellerinin açılması faaliyetine hızla devam edilmiş ve böylece Orta Toroslar o sırada pek işlek bir menzile haline almıştı³⁹. Bunun üzerine demiryolunun döşenmesi ile bu yörenin önemi bir kat daha artmıştır. Yöreden geçit, karayolu ile Gülek Boğazı'ndan, demiryolu ile Toros Tünellerinden sağlanmakta idi. Sonuçta ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun güney bölgesiyle Anadolu arasındaki tek ulaşım yolu Pozantı-Tarsus yolu olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁰.

Görüldüğü gibi Almanların demiryolu inşasında takip ettikleri siyaset verimli topraklara sahip olan ve pamuk yetiştirilmesi açısından önemli bir yer teşkil eden Çukurova'nın seçilmesi dikkat çekici bir husustur. Ayrıca, demiryolunun Adana'dan geçmesi stratejik açıdan Ortadoğu'yu denetleyebilmek için, Doğu Akdeniz'in kontrolünü ele geçirmek amacıyla yönelik olması bir rastlantının sonucu değildir. Almanların buradaki asıl amaçları takip ettikleri sömürge politikalarından kaynaklanmaktaydı. Böylece demiryolu döşenmesine karar verilen her bölgenin seçiminde mutlaka ekonomik ve siyasi nedenler ağır basmıştır⁴¹.

Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde sermayesi ve kültürüyle XIX. yüzyıl boyunca önemli bir yer edinen Fransa, bu Türk devletinin parçalanması halinde Suriye ve Çukurova bölgesinde yerleşebilmek hususunda Rusya ile daha 1894 yılında mutabakat sağlamış bulunuyordu⁴². Bu hal sömürge alanı olarak gördüğü Ortadoğu'daki Türk topraklarıyla Rusya'nın yayılma alanı arasında bir tampon bölge meydana getirmesi bakımından İngiliz politikasına da uygundu. Dolayısıyla 1908 Reval Mülhakatı'nı⁴³ gerçekleştiren İngiliz-Rus devlet adamları, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrı

(36) Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990, s.1.

(37) Murat Özyüksel, *Anadolu Bağdat Demiryolları*, İstanbul, 1988., s. 101 vd.; Paul Impert, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri*, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul, 1981, s.167; Tefik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul, 1970., s.130; *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Haz. İsmet Bozdağ, İstanbul, 1975, s.77; Süleyman Kocabaş, *Türkiye ve İngiltere*, İstanbul, 1985, s.113.

(38) İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981, s.92; Kemal Öke, *II.Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi*, İstanbul, 1981, s.41; M.Özyüksel, a.g.e., s.210 vd.

(39) Metin Tuncel, "Pozantı", *İA*, İstanbul, 1964, c.9, s.579. Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. İ.Ortaylı, a.g.e., s.90.

(40) Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Behçet Cemal, İstanbul, 1977, s.187.

(41) Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1838-1914)", *Milli Kültür*, c.2, S.1 (Haziran 1980), Ankara, 1980, s.31.

(42) 17 Ağustos 1892 tarihinde Fransız-Rus askeri anlaşması yeni girişimlerle 4 Ocak 1894 tarihinde Fransız-Rus ittifakına dönmüştür. Bu ittifak için bkz. F.Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1919*, s.290 vd.

(43) 9-10 Haziran 1908 tarihinde gerçekleştirilen Reval Mülhakatı hakkında bkz. E.E.Ramsaur, *Jöntürkler ve 1908 İhtilali*, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, 1982, s.153; Neçet Kırdakul, *Osmanlı İmparatorluğundan Orta Doğu'ya « Belgelerle Şark Meselesi »*, İstanbul, 1976 s.96-97; S.Kocabaş, *Tarichte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1989, s.363.

resmi olarak kendi aralarında paylaşırken bu hususta da anlaşmış bulunuyorlardı. Bu paylaşma daha sonra İngiltere, Fransa ve Rusya Devletleri tarafından 19 Şubat-4 Mart 1915 tarihleri arasında Londra'da gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde gizli bir anlaşmayla resmileştirildi ve Çukurova bu arada Toros Tünelleri de Fransa'ya bırakıldı⁴⁴.

Fransa Çukurova'nın doğal zenginliklerini de elde edebilmek arzusuyla⁴⁵ bu yörede bazı faaliyetlere girişmiş ve bu emellerini gerçekleştirebilmek için, yöredeki Ermenileri tahrik ve teşvik ederek, Türklere karşı bir takım sinsi oyunlara sevk etmişlerdir. Bütün bu olaylara bağlı olarak Türk yurdunun bir parçası olan Çukurova'yı Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırarak, yörede Fransa'nın güdümünde "Kilikya Ermeni Devleti" adında bir devlet kurmaktı⁴⁶. Bu arzu ile hareket eden Fransa Çukurova'ya yönelik siyaseti gereği bölgede yaşayan Ermenileri etkileyerek, Çukurova'da sosyal çatışma ve bölünmeler yaratmak istemişti⁴⁷. Fransa'nın Çukurova'daki Ermenilere yönelik uyguladığı siyasete sıcak bakan Ermeniler de Fransız tahriklerine kapılarak eski tarihlerde yaşamış olan Kilikya Krallığını Çukurova'da yeniden diriltmek ve Ermeniliğin bir kısmını burada toplayarak küçük Ermenistan'ı kurmak, en büyük ölçü ve emelleriydi⁴⁸.

Diğer taraftan, eskiden beri Rusya'nın hedefi sıcak denizlere çıkmak olduğunu ve çıkış yollarından birisinin de Adana ve İskenderun üzerinden Akdeniz olduğu herkesçe bilinmektedir. Bu sebepten dolayı Rusya da, Çukurova'da yaşayan Ermenileri kışkırtmaya başlamıştı. Bu kışkırtma ile harekete geçen Ermeniler, Çukurova'yı ele geçirmek ve buralarda eski tarihlerde kurdukları krallıklarını yeniden canlandırmak gayesiyle Adana, Maraş, Hacın, Kozan bölgelerinde Ermeni nüfusunu çoğaltmak için bazı çabalara teşebbüs etmişlerdi⁴⁹. Yani kısacası, Ermenilerin asıl amaçları Çukurova'da "Kilikya Ermeni Hükümeti" kurmaktı⁵⁰.

Kilikya'da yaşayan Ermeniler kuvvetli bir duruma geldikten sonra, uygun bir zamanda, buraya dışarıdan yapılacak müdahalenin zor olmayacağına inanmışlardı. Çünkü, Kilikya'nın sahile yakın olması ve aynı zamanda Bağdat Demiryolu hattı üzerinde bulunması, ayrıca Avrupalı devletlerin sömürgecilik zihniyetiyle hareket ederek, buradaki olayları müdahale etmesi kolay gibi görünmekteydi. Bundan dolayı, Ermeni komitelerinin en kuvvetli faaliyetleri Kilikya üzerinde yoğunlaşmıştı. Böylece, Ermeniler Kilikya'da eski Zeytun isyanlarını hatırlatacak şekilde, düzenli bir isyan çıkartarak milli emellerini gerçekleştirmiş olacaklardı⁵¹.

Oysa, Adana vilâyetinde yaşayan Türk, Ermeni bütün halk birbirlerine karşı iyi davranmış ve bu zamana kadar aralarında hiçbir anlaşmazlık çıkmamıştı. Hatta 1894-1896 ihtilâl ve katliamları esnasında Adana içinde hiçbir olay meydana gelmemiş ve bu olayların kendi vilâyetlerine sıçramaması için Türkler ve Ermeniler elbirliği ile çalışmışlar ve bunda da bir süre başarılı olmuşlardı⁵². Diğer yandan, bu samimi hareketlerden rahatsız olan Avrupalı devletler ortalığı karıştırmak için

- (44) Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1919*, Ankara, 1961, s.556 vd.; Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986, s.18; Yılmaz Altuğ, *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul, 1985, s.21.
- (45) Edward M.Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972, s.321 vd.
- (46) Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.429; Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, İstanbul, 1986, s.314.
- (47) Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, 1983, s.246-247.
- (48) *Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi-İlan-ı Meşrutiyet'den Evvel ve Sonra-*, İstanbul, 1332, s.60 vd; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, s.551; Çallıyan Karabet, *Adana Vakası ve Mesâlleri*, İstanbul, 1335, s.38; Mustafa Onar, *Saimbeyli*, Adana., 1989, s.56; Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982, s.199; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967, s.167.
- (49) ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Haz. İhsan Sakarya, Ankara, 1984, s.127-128; Esat Uras, *Tarihte Ermeni ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976., s.551; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967, s.167; Alper Gazigiray, *a.g.e.*, s.199.
- (50) İsmail Hami Danişmend, *31 Mart Vakası*, İstanbul, 1982, s. 142.
- (51) Esat Uras, *a.g.e.*, s.551; ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.128; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu*, İstanbul, 1981, s.25. Meşrutiyet'in ilanından sonra Adana'daki gizli Ermeni komiteleri su yüzüne çıkarak Taşnakıyün, Hınçakist ve Reforme Hınçakist subelerini meydana getirmişlerdir. Bkz. Cemal Paşa, *Hatıralarım*, Haz.Behçet Cemal, İstanbul, 1977, s.426; Damar Ankoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961, s.46-47.
- (52) Taha Toros, "Ali Münif Bey'in Hatıraları, Adana Baskını", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 10 (1 Kasım 1969), İstanbul, 1969, c.2, s.70 vd.

Ermeniler üzerinde etkili olmak amacıyla çalışmaktaydılar. Örnek vermek gerekirse; 1892 yılında Çukurova'ya gönderilen iki İngiliz papazın, Ermenilerle temasa geçerek, tahrik etmek amacıyla Sis Katalikosu'na bağlı olarak çalışmaya başlamışlardı. Mîrî arazileri mahkeme yoluyla elde etmeyi ve devletin burada uygulamakta olduğu muhacir yerleştirme politikasına karşı çıkararak Ermenilerin bu toprakları alması gerektiğini yaymışlardı⁵³.

A- Adana Olayları

Batılı devletlerin Ermeniler üzerindeki tahrik siyasetleri sonuç vermeye başlamış ve Ermeniler, Türkler aleyhine sokaklarda, dini ayinlerde söylenen şarkılar ve Ermeni komitelerin isyan hazırlıkları psikolojik zeminde Türk-Ermeni ilişkilerini gerginleştirdi. Bunun ilk sonucu 1895-1896 Zeytun İsyanı oldu. Bu isyandan sonra Ermeniler yine boş durmadı. Bu sefer daha geniş çapta hazırlıklara başladılar. Bu hazırlıklar 1909'a kadar devam etti ve neticede Adana isyanı patlak verdi. Ermenilerin bu hazırlıkları ve faaliyetleri neydi? Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1) Hınçak ve Taşnak komiteleri bölgede (Adana-Maraş-Cebel-i Bereket) teşkilatlanmaya ve propagandaya hız verdiler
- 2) Ermeni din adamları ve Avrupalı-Amerikalı misyonerler kilisede, okullarda Ermeni cemaatine Müslüman ve Türk düşmanlığını aşılamaya devam ettiler.
- 3) İsyan hazırlıkları için para lazımdı. Bu maksatla Avrupa'da A.B.D.'deki Ermeniler para toplayarak bölgedeki komitelere yolluyorlardı. Buna ilaveten Adana-Maraş bölgesindeki zengin Ermenilerden zorla para alıyorlar ve vermeyenler öldürülüyordu.
- 4) Özellikle Adana bölgesinde Ermeni nüfusunu artırmak için, diğer bölgelerden buraya Ermeni göçünü teşvik ediyorlar ve hatta pek çok insanı getir-

mişlerdi bile. Bunlar arasında meşhur Ermeni isyancıları, sosyalist, anarşist, milliyetçi Ermeni liderleri de bulunmaktaydı.

- 5) Bölgeye yeni gelen Ermenileri yerleştirmek ve fazla araziye sahip olmak amacıyla Adana bölgesinde toprak ve bina gibi, gayr-i menkul mal satın alımına hız verdiler.

1901'den itibaren Ermeniler bu tür hazırlıkları gizliden gizliye sürdürürken, Osmanlı İmparatorluğu isyanlarla kaynıyordu. Makedonya isyanı, Arabistan olayları, rejim aleyhtarı faaliyetler İmparatorluğu sarsıyor, gündün güne zayıflatıyordu. Nihayet İttihat ve Terakki Fırkası'nın bu gidişe son vermek için başlattığı hareket 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyetin ilanından sonra; Bosna-Hersek Avusturya tarafından işgal edilmiş, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş ve 6 Ekim 1908'de ise Yunanistan Girit'i ilhak ettiğini açıklamıştı. Bu sırada 13 Nisan 1909'da İstanbul'da 31 Mart hadisesi patlak vermiş ve ertesi gün ise isyan için uygun zamanın geldiğine inanan Ermeniler Adana'da isyan çıkartmışlardı.

24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Adana Ermenilerinin davranışlarında, faaliyetlerinde büyük değişiklikler dikkati çekmeye başladı. Barış ve hürriyet havasından istifade ederek, yukarıda beş madde olarak saydığımız hazırlıklarına ilave olarak, şu faaliyetlere giriştiler:

a-Silablanma: Gerçekten II. Meşrutiyet'in hemen arkasından Adana'da silah ticareti birden arttı. Silahlar Avrupa'dan Mersin veya İskenderun limanına geliyor, buradan bölgedeki silah tüccarlarına dağıtılıyordu. Bu arada ağır silah ve harp malzemeleri de gizli olarak getirilerek depo ediliyordu. Hemen herkeste, silah taşıma ve silah atma merakı başladı. Ermenilerin bu merakını gören Müslüman Halk da silahlanmaya başladı.

(53) BA, *Dos Yıldız Muhtelifi*, İç no: 3263.

b-Propaganda: Hürriyetin getirdiği barış ve kardeşlik havasından faydalanarak, Ermeniler ev kapılarına, sokak duvarlarına, bazı eşyalar üzerine Ermenice yazılar, Ermeni armaları, istiklal ve isyan işaretleri yazmaya ve resmetmeye başladılar. Yurt dışında ve bölgede basılan Ermenice pek çok gazete ve broşür bölgeye dağıtılıyor ve Ermeni bayrakları asılıyordu⁵⁴.

1908 yılında ikinci defa ilân edilen meşrutiyet idaresinden sonra Ermeni komitelerinin Adana'daki faaliyetleri açıktan açığa görünmeye başlamıştı. Bu esnada ruhani kimliği altında en önemli tahrikçi, kudretli bir komiteci olan o zamanki Adana Ermeni delegesi Episkopos Muşeg göze çarpmaktadır. Muşeg, Kilikya'da bütün hareketlerin düzenleyicisi, siyasi faaliyetleri ve tertipleri bakımından komitelerin başı⁵⁵ ve özellikle Hınçakist lideri konumundaydı⁵⁶. Bu zat kısa sürede 800 kadar Ermeni süvarisi meydana getirivermişti⁵⁷.

Ermeniler arasında sözü dinlenir, nüfuzlu bir kimse olan Muşeg Efendi, Adana ve Cebel-i Bereket havalisini dolaşarak, "Ermeniler hakkında bir felaket hazırlandığını" söyleyerek Ermenileri hazırlık yapmaya davet ediyordu. Ayrıca Ermeni cemaatine, "silahlanın", "bir ceketini olan onu satın silah almalıdır", "vergi vermeyiniz", "toprak alınız" şeklinde nasihat veriyordu. Yine "Ermenistan için çalışınız, hiç korkmayınız fedailerinize bize kafidir. Hin-i hacette ecnebilerin muavenetlerinden istifade edeceğiz." "Ne vakit olsa Müslümanları keseceğiz, artık korkmayınız"; "kan dökmeyince, Türklerle hesabımızı kesmeyeceğiz", "Türkler ıslah olmaz" şeklindeki sözlerle Ermenileri tahrik ederek cesaretlendiriyorlardı⁵⁸.

Muşeg ve arkadaşlarının ilk önemli teşebbüsleri Kilikya bölgesinde mümkün olduğu kadar Ermeni nüfusu yığmak, Ermeniler hesabına kuvvetli bir çoğunluk temin etmekte. Bu amaçla doğu illerinden Maraş, Zeytun, Van, Harput, Diyarbakır, Bitlis'ten birçok

Ermeni getirilmiş ve bunlar için boş araziler işgal edilerek, kasabalardaki Ermeni evlerine sıkışık bir halde yerleştirilmişti. Muşeg, *Adana Katliamları ve Tertipçileri* adlı eserinde bu gerçeği kabul ederek, bu nüfus hareketiyle Adana'da Ermeni nüfusunun %40 oranında artmış olduğunu açıkça söylemiştir⁵⁹.

Ermenilerin artan nüfuslarına paralel olarak silahlanma işine de başladığını görmek mümkündür. Abdulhamid zamanında gizli gizli silahlanmaya başlayan Ermeniler, Adana ilinin bütün sahillerinden yıllarca silah ve cephane sokmuşlardır. Silahlanma işi Meşrutiyetten sonra daha fazla artmıştı. Özellikle Muşeg, köyleri dolaşarak, kiliselerde konferanslar vermiş, Ermenilere her şeylerini satın silah almalarını istemiş ve ancak silahlanarak bağımsızlıklarına kavuşabileceklerini öğütlemiştir⁶⁰. Ayrıca 1909 yılına gelindiğinde Adana'da herkesin ağzında dolaşan söylentiler ile yakında Ermeniler ayaklanarak, Türkleri mahvedeceklerini ve bu vesile ile vilayetin Avrupa donanması tarafından işgalini ve sonra da Ermenistan'ın kurulmasını temin edeceklerini yayıyorlardı⁶¹.

Öte yandan, el altından özel vasıtalarla Kıbrıs'tan ve Beyrut'tan getirilen silahlardan başka hükümetin resmi kayıtlarına göre, Meşrutiyetin ilanından sonra Mersin, İskenderun gümrüklerinden Adana'ya giren silahların

(54) Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Isparta, 2001, s.82-83.

(55) Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.426; Esat Uras, *a.g.e.*, s.552; ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.128; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985, s.174; Taha Toros, "Ali Münif Bey'in Hatıraları, Adana Baskını", s.75; Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Amlarım*, Haz.İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1986, s.8; Altan Deliorman, *Türlere Karşı Ermeni Komiteleri*, İstanbul, 1980, s.93; Damar Arıkoğlu, *a.g.e.*, s.45; *Ermeni Komitelerinin Amal*, s.60.

(56) Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.426.; Süleyman Hatipoğlu, *Türk Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri, 1915-1921)*, Ankara, 2001, s.6.

(57) D. Arıkoğlu, *a.g.e.*, s.45.; S.Hatipoğlu, *a.g.e.*, s.6

(58) Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Isparta, 2001, s.84

(59) E.Uras, *a.g.e.*, s.552-553; Sadi Koçuş, *a.g.e.*, s.168; Altan Deliorman, *Türlere Karşı Ermeni Komiteleri*, İstanbul, 1980, s.94-95.

(60) Zaten Adana Ermenileri önceden beri gizli bir şekilde silahlanmaktaydılar. Bkz. BA, YEE, Sadrazam M. Kâmil Paşa evrakına ek.II, Dos. 86/25, Gömlek sıra no. 2440; *Ermeni Komitelerinin Amal*, s.60 vd; E.Uras, *a.g.e.*, s.553; Mehmet Asaf, *a.g.e.*, s.8-9; ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.128; Salahi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'daki Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları", *Bellekten* C.LI, S.201, Ankara, 1988, s.1278

(61) Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.429; Zaten Ermenilerin niyetleri belliydi. Çukurova'da bir isyan tertip edip, buraya denizden Avrupalı devletlerin müdahalesini sağlayarak, Kilikya Kraliyeti'ni tesis etmekte. Bkz. Çallıyan Karabet, *a.g.r.*, s.38.

12.840'ı aştığı anlaşılmıştır⁶². Ayrıca Muşeg bununla da yetinmeyerek kendi adamlarını silahlandırmak için Avrupa'dan tüfek, rövelvar getirtmeye başlamıştı. O sırada hükümet her şeyi serbest bıraktığı gibi, silah ticaretini ve ithalatını da serbest bırakmıştı⁶³.

Böylece olaydan önce Çukurova'daki bütün Ermeniler silahlanmışlardı. Ayrıca düzenli olarak silahlı bir Ermeni fedai çetesi hazırlanmıştı. Bütün bu olayların yanı sıra Adana idaresinin gevşekliğinden de faydalanan Muşeg, Ermenileri açıktan açığa isyana davet ediyordu. Muşeg, Ermeni halkı askerî bedel ve belediye vergilerini vermemeye çağırmış ve Ermeniler hesabına bir konsolos tavrı takınarak, en basit işler için hükümete dilekçeler yağdırmaya, halk arasında tahriklerde bulunmaya, unsurlar arasında düşmanlık ve nefret duygularını yaratmak için elinden geleni yapmaya başlamıştı⁶⁴.

Bütün bunlardan başka Adana'da ilk defa Taşnaksutyun komitesi mensupları tarafından bir kulüp açıldı. Ondan sonra da Hınçaklıların millî lokali teşkil olundu. Muşeg her iki tarafı istifa ile tehdit ederek, konferansların bir yerde verilmesini sağlamış ve bu suretle, kuvvetli bir tahrik ocağı meydana gelmişti⁶⁵.

Fakat şurası bir gerçektir ki, Adana vilayetinin resmi ve gayri resmi bütün Müslüman Türk muhiti vakanın meydana gelmesinden iki-üç ay öncesinden beri Adana Ermenilerinin, Müslümanları katliam yapma üzere hazırlanmakta ve her gün silahlar getirtmekte olduklarına tamamıyla kani bulunuyorlar ve kendilerini ciddi olarak büyük bir tehlike içerisinde görüyorlardı⁶⁶.

Çukurova'da durumun ciddi bir şekilde gergin olduğu ortadaydı. Artık bu hususta Ermeniler bir işaret bekliyordu. İşte böyle bir ortamda Ermeniler 29 Mart 1909 Pazar günü Mersin'de Ziya Paşa Gazinosu'nda Timur'la ilgili ve Türkler aleyhine bir tiyatro oyunu oynatırlar. Aynı oyun 15 gün önce Dört Yol'da oynatılmıştı. İşte bu tiyatro oyunu, zaten

gergin olan Türk-Ermeni ilişkilerini iyice bozmuştu. Tiyatro oyununun konusu kısaca şudur⁶⁷: Oyunun adı "*Sivas'ın Timurlenk Tarafından Tabrihi ve Ermeni Mazlumları*" dır. Perde açılır; sahneye Timur gelir ve bütün Ermenilerin katledilmesini emreder ve bunun üzerine harp olur. Ermeni Kralı, kızı ve hizmetçisi Timur'a esir düşer ve bir odaya konurlar. Bu sırada odaya mezardan çıkmış iki Ermeni, elinde bir boru, arkasında Ermeni askerleri olan bir de melek girer. Aralarında şu konuşmalar geçer:

İki ölü: (Krala seslenerek) Biz hep senin ve Ermenistan için öldük.

Melek: Kral hazretleri bu esaretin sebebi Ermenilerin adem-i ittifakı ve adem-i ittihadıdır. Ben sizi birliğe davete geldim.

Kral: Bütün Ermeniler öldürüldü. Kimi birleştireceksin?

Melek: Hiç kalmadı mı?

Kral: Sadece ben, kızım ve hizmetçim kaldı.

Melek: Üçünüz de Ermeni'siniz ya.

Kral: Evet

Melek: Üçünüz yeterlidir. Birlik olunuz. Tekrar Kral olacaksınız.

Kral: Heyhat!

Melek: Bundan emin olunuz. Yakında bir yıldız doğacak, Sivas aydınlığa kavuşacak ve siz Ermenistan Krallığına sahip olacaksınız.

(62) E.Uras, *a.g.e.*, s.553-554; Mehmet Asaf, *a.g.e.*, s.7.

(63) Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.427; E.Uras, *a.g.e.*, s.553-554; Zaten Ermeniler Meşrutiyetin getirmiş olduğu geniş manadaki hürriyetlerden istifade etmeye çalışmışlardı. Bu doğrultuda olayların gelişmesini sağlamak üzere Ermeni tacirlerinin silah ticaretini yapabilmek üzere işlerini kolaylaştırmak yolunda hareket etmeye çalışmışlardır. Bkz. Çallıyan Karabet, *a.g.r.*, s.20.

(64) E.Uras, *a.g.e.*, s.554; Mehmet Asaf, *a.g.e.*, s.7 vd; Alper Gazigiray, *a.g.e.*, s.208; A.Deliorman, *a.g.e.*, s.93 vd; S.Koçaş, *a.g.e.*, s.168.

(65) E.Uras, *a.g.e.*, s.554.

(66) Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.430-431; 30 Haziran 1320 tarihinde yapılan bir aramada Ermeni Sakoz'un mağazasında, Konya ve Adana'ya gönderilmek üzere tabancalar ele geçirilmiştir. Bkz. BA, YEE, Sadrazam M.Kâmil Paşa evrakına ek II, Dosya no. 86/25, Gömlek sıra no, 2440. Bu sıralarda Mersin'de mağazacı Ermeni cemaatinden Hayzak'ın Konya'da bulunan ortağı Kelleciyan vasıtasıyla İzmir'den tabanca getirdiği ve durumun Zabtiye Nezareti'nce bildirildiği ve bu hususta gereken işlemin yapıldığı hakkında bkz. BA, YEE, Sadrazam M.Kâmil Paşa Evrakına ekII, Dosya no. 86/22, Gömlek sıra no. 2103.

(67) *Son Vakarıvîs Abdurrahman Şeref Efendi Taribi*, Haz. Bayram Kodaman-M.Ali Ünal, Ankara, 1996, s.203 vd.

Krallık ve istiklal üzerine konuşmalar devam ederken, sahnenin üzerinde bir yıldız parlar, yıldızın ışığı perde üzerindeki Sivas dağlarını ve ovalarını aydınlatır. Bu sırada, yaşasın Ermenistan, yaşasın Ermeni kralı, yaşasın Ermeniler diye nara atılır ve perde kapanır⁶⁸. Ermeniler, bu tiyatro oyunuyla tamamen “Bağımsız Ermenistan” propagandası yapmışlardı. Bunun hemen arkasından 9 Nisan 1909 Cuma günü iki Müslüman genç Ermeniler tarafından öldürülmüş, fakat suçlular saklanmıştı. Bu arada Müslümanlarca çok sevilen bir ihtiyar da öldürülünce olaylar büyük bir boyut kazanmaya başlamış oluyordu⁶⁹.

Bütün bunların neticesinde Müslümanlar Ermenilerin kendilerini keseceklerine, Ermeniler ise Müslümanların kendilerini keseceklerine dair çıkarılan dedikodulara inanmaya başlarlar. Artık her iki taraf birbirine şüpheyle bakar ve düşmanca davranır. Karşılıklı öldürme hadiseleri görülür. Nihayet 14 Nisan 1909’da ilk Adana olayları patlak verir ve Ermeniler-Türkler birbirine girer. Bundan 11 gün sonra sadece Adana şehrine inhisar eden olaylar çıkar. Görüldüğü gibi olaylara sebebiyet veren her türlü faaliyeti Ermeniler göstermiştir. Ermenilerin bu faaliyetleri durdurulamamış ve olaylar çıktıktan sonrada kavganın önüne geçilememiştir. Her iki taraf kıyasıya kavga hatta harp etmiştir. Müslümanların nüfusça çok fazla olması, Ermeni zayıflığını arttırmıştır⁷⁰.

İşte ilk Adana olayının sebep ve âmil-leri bunlardır. İkinci Adana isyanı denilen ve birinciden 11 gün sonra meydana gelerek yalnız Adana şehrine ait olan olay ise, gece vakti bazı Ermeni gençleri tarafından askerin ordugahına ateş edilmesi üzerine başlamış Adana şehri katliamının daha fena bir şekil almasına neden olmuştur⁷¹. Bu olayların tek sorumlusu Muşeg’dir⁷². Muşeg, olayları istediği şekle getirerek ve Adana’da kuracağı yatılı bir ziraat okulu için yardım toplamak bahanesiyle isyanın ikinci günü Mısır’a kaçmıştır⁷³. Ayrıca komiteci Gökdereliyan Ka-

rabet adındaki Ermeni, Hacın havalisinden topladığı önemli bir kuvvetle önüne gelen Türk köylerini yakıp yıkarak, çoluk-çocuğu insafsızca öldürmüştür⁷⁴.

İşte, Adana şehri böyle bir durumda ve atmosfer içindeyken başlayan hâdiseler çığ gibi büyümüş ve yayılmış, üç gün fiilen Müslümanlarla Ermeniler sokak sokak çarpışmışlardır⁷⁵. Bu olay çok kanlı Ermeni ihtilâl hareketidir ve bütün Kilikya’yı kana bulamıştır⁷⁶.

Bu olaylar üzerine hükümet derhal Rumenli’den Adana’ya asker sevketmiş, bunların gelmesi üzerine olaylar yeniden alevlenmiş, ama bu defa isyan çabuk bastırılmıştır⁷⁷. Cemal Paşa Adana Vakası’nda 17.000 Ermeni ve 1850 Müslüman öldüğünü, eğer şehrin nüfus oranı Ermenilerin lehine olsaydı, bu sayıların tersine tecelli etmiş olacağını belirtmiştir⁷⁸. Ayrıca *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi* de ölenlerin sayısını şöyle vermiştir; Müslümanlardan 1186 kişi, gayri Müslimlerden ise 5243 kişi olarak kaydetmiştir⁷⁹. Ayrıca İsmail Hami ölü sayısını 1850 Türk, 1700 Ermeni olarak

(68) *Son Vakânuvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarîhi*, Haz. Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, Ankara, 1996, s.204 vd. Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Isparta, 2001, s.83-84; Mehmet Asaf, a.g.e., s.27-28.

(69) *Ermeni Komitelerinin Anal ...*, s.60 vd; Cemal Paşa, a.g.e., s.429; ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.129; E.Uras, a.g.e., s.554-556; Mehmet Asaf, a.g.e., s.27-28; Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezli Kilikya Kiltisi*, İstanbul, 1983, s.268; A.Gazigiray, a.g.e., s.201-202.

(70) Bayram Kodaman, a.g.e., s.85

(71) K.Gürün, a.g.e., s.175; Cemal Paşa, a.g.e., s.430; İsmail H.Danişmend, a.g.e., s.142.

(72) Cemal Paşa, a.g.e., s.430; K.Gürün, a.g.e., s.175; E. Uras, a.g.e., s.557.

(73) „Adana“, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, S.85 (24 Ağustos 1909), İstanbul, 1909, s.6; Mehmet Asaf, a.g.e., s.10; Cemal Paşa, a.g.e., s.430; E. Uras, a.g.e., s.557; C.Yurtsever, a.g.e., s.269; A.Gazigiray, a.g.e., s.209; A.Deliorman, a.g.e., s.93 vd.; S.Koçaş, a.g.e., s.168; İ.Hami Danişmend, a.g.e., s.144.

(74) D.Ankoğlu, a.g.e., s.49-50.

(75) Taha Toros, „Ali Münif Bey’in Hatıraları“, s.75; K.Gürün, a.g.e., s.175. Ayrıca bu hususta daha geniş bilgi için bkz. D.Ankoğlu, a.g.e., s.45 vd.; Y.Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Ankara, 1981, s.116 vd; Seçil Akgün, a.g.e., s.25.

(76) İ.Hami Danişmend, a.g.e., s.142.

(77) D.Ankoğlu, a.g.e., s.53; K.Gürün, a.g.e., s.175; Mustafa Onar, *Saimbeyli*, s.57; Cezmi Yurtsever, a.g.e., s.269.

(78) Cemal Paşa, a.g.e., s.431; K.Gürün, a.g.e., s.176; A.Gazigiray, a.g.e., s.209-210.

(79) „Adana Vilayeti İğtişasında Telefat“, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, S.74 (13 Ağustos 1909), İstanbul, 1909, s.4. Meclis-i Mebusan adına araştırma yapan heyet üyesi, Sinop Mebusu Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, gerçekte Ermeni ölü sayısının 1.700 olduğunu, 17.000 sayısının bir baskı yanlışlığından ileri geldiğini kamuoyuna açıklamıştır. Gerçekten de 17.000 ölü olsaydı Çallıyan Karabet raporunda manşet olurdu. Ermeni ölüsü Türk ölüsünden daha az olmuş ki, sayıdan hiç bahsetmemiştir. Bkz. Çallıyan Karabet, a.g.r., s.55 vd.; D.Ankoğlu, a.g.e., s.55 vd.; M.Onar, *Saimbeyli*, s.65.

tespit etmiştir.⁸⁰ Öte yandan Patrikhane kendi yaptırdığı araştırma ile 21.300 ölü rakamı çıkarmıştır. Edirne mebusu Babikyan Efendi, meclise takdim etmek üzere bir rapor hazırlamıştı. Pek kısa bir zaman sonra öldüğü için mecliste görüşülemeyen bu raporda ölü sayısını 21.001 olarak gösteriyordu⁸¹. Cemal Paşa'nın verdiği rakam mahkemelerin bitmesinden sonraya ait olduğu cihetle, olay sırasında kaçıp da, sonra geriye gelenler olabileceği düşünülürse ölen Ermenilerin 21.000'den ziyade 17.000'e yakın olduğu kabul edilebilir⁸².

Olaylardan anlaşılacağı üzere, Adana Olayı çıkıncaya kadar yapılan tahrikat dolaşısıyla Ermenilerin suçlu olduğu, olay çıktıktan sonra duruma hakim olamamak, üstelik Müslüman halkı kavgaya sevk etmek sebebiyle yerel yönetimin suçlu bulunduğu bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat tek taraflı bir katliam hiçbir şekilde söz konusu değildir. Ermenilerle Müslümanlar, silahlı olarak kıyasıya savaşmışlardır⁸³. Sonuç olarak şunları ilâve edebiliriz: Adana isyanına Ermeni komitecilerinin ve din adamlarının özendirme ve tahrikleriyle Ermeniler neden olmuşlardır. Ermeniler Müslüman ahaliyi de kışkırtmışlar ve huzursuz etmişlerdir. Ayrıca, Adana vilâyeti idarecilerinin hoş görüsünden yararlanan Ermeniler silahlarına ve örgütlerine güvenmişlerdir. Bu olayların 31 Mart Vakası ile uzaktan ve yakından hiçbir ilgisi yoktur⁸⁴. Adana'da meydana gelen bu olaylardan sonra, sıkıyönetim ilân edilmiş, Müslüman ve Ermeni suçlular Askeri Divan-ı Harb'e sevk edilmişlerdir⁸⁵. Hadiselerden sonra Adana'ya vali olarak atanan Cemal Paşa, bu konuda da şunları yazmıştır⁸⁶:

“...Adana'ya gelişimden dört ay sonra yalnız *“Adana şehrinde Örfi Harp Divanı mahkûmlarından”* 30 Müslümanı idam ettirdiğim gibi, *ondan iki ay sonra da Erzincan kasabasında 17 Müslüman'ı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunan Müslümanlar arasında Adana'nın en eski ve en zengin ailelerine mensup gençler bulunduğu gibi, Babçe kazası müftüsü de vardı. Çok*

teessüf ederim ki, Adana vakasının ikinci gününü bir ecnebi vapuru ile Iskenderiye'ye kaçan Monsenyör Muşeg o zaman elime geçmedi. Yine bakılı olarak Harp Divanı tarafından gıyaben idama mahkûm edilmiş olan bu zat elime geçseydi, onu da Babçe müftüsününün karşısına astırırdım”.

Aslında Adana Olayları Avrupa basınında pek tabii olarak Türkler aleyhine çevrildiği için, İttihatçılar telaşa düşmüşler ve ihtilâli tertip eden Ermeni cânilere dokunmayıp, sırf Avrupa'ya hoş görünmek için zavallı Türkleri cezalandırmışlardır⁸⁷. Böylece bu olayların faturasını da yörede yaşayan ve kendisi için kaçacak yeri olmayan Müslüman Türk insanına çıkarmışlardır.

B- Hacın Olayı

Kozan'ın doğusunda bulunan Hacın kasabası iki binden fazla haneden meydana gelmekteydi. Bu hanelerin bir kısmı Müslüman'dı. Fakat çoğunluğu Ermeni hanelerinden oluşmaktaydı⁸⁸. İşte Adanalı asıl yerli Ermenilerin bir kısmı vilâyetin son kuzey sınırına rastlayan burada yaşamaktaydılar⁸⁹. Burada yaşayan Ermeniler de, Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki bölgelerinde yaşayan soydaşları gibi isyan etmek için harekete geçmişlerdi. Nitekim 1890 yılında, zamanın Hacın kaymakamı Tefik Bey, gençler arasında silah yapıldığını tespit etmesi ve gereken tedbirleri alması üzerine çıkacak olayları önlemişse de, zamanla Tefik Bey'in buradan alınarak Belen'e (Hatay) tayin edilmesi Ermenileri cesaretlendirmişti. Bunun sonunda Hacın'da 1892,1895,1901,1904 ve 1909

(80) İ.Hami Danişmend, *a.g.e.*, s.144.

(81) K.Gürün, *a.g.e.*, s.176; Esat Uras adı geçen raporun düzmece olduğunu açıklamaktadır. Bkz. E.Uras, *a.g.e.*, s.558.

(82) Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.431; K.Gürün, *a.g.e.*, s.176.

(83) K.Gürün, *a.g.e.*, s.176; A.Gazigiray, *a.g.e.*, s.206.

(84) ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.130; E.Uras, *a.g.e.*, s. 567-568.Reforma Hınçak Cemiyeti adına Çallıyan Karabet hazırladığı raporunda Adana İsyanı'nın suçlusu olarak Türk idarecilerini göstermektedir. Bkz. Ç.Karabet. *a.g.r.*, s.9 vd.

(85) K.Gürün, *a.g.e.*, s.176; Taha Toros, „Ali Münif Bey'in Hatıraları, Adana Baskını“, s.76.

(86) Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.432.

(87) İ.Hami Danişmend, *a.g.e.*, s.144.

(88) Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul, 1980, s.121; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, Yay. Cavid Baysun, Ankara, 1986, s.119.

(89) Cemal Paşa, *a.g.e.*, s.426; A.Gazigiray, *a.g.e.*, s.207.

yıllarında ayaklanma düzeyine varan olaylar meydana gelmişti⁹⁰.

Bu arada bütün Çukurova'yı ele geçirerek, büyük devlet konumuna gelmek amacıyla hareket eden Fransa, bu emelini de gerçekleştirmek arzusuyla yola çıkmış ve Hacı Ermenilerini unutmuyarak, bunları da kendi çıkarları için kıskırtmıştı. Böylece Fransa, Hacı Ermenilerinden ekonomik açıdan güçlenmelerini ve bu vesile ile Türklerin ellerindeki topraklarını satın alıp, geniş araziler ele geçirerek büyük çiftlikler kurmalarını istemişti. Buna dayanarak hareket eden Hacı Ermenileri, Yukarı Çukurova'daki (Feke-Hacı-Mağara) toprakların büyük bir kısmını ele geçirerek, büyük çiftlikler kurmuşlardı⁹¹. Ermenilerin asıl amaçları Hacı'da özerk bir idare kurmaktı. Bu gaye ile hareket edip, Avrupa kamuoyuna davalarını anlatarak destek sağlamışlardı. Özellikle bu desteği Fransa'dan bulmuşlardı⁹². Çünkü Fransa ileride Çukurova bölgesine yerleşmek amacındaydı. Böylece Fransa'nın eline fırsat geçmiş ve kendi politikası doğrultusunda Ermenileri kullanarak, hedefine ulaşmak istemekteydi.

Bundan sonra Hacı Ermenileri Bahadırın Minas adındaki Ermeni'nin başkanlığında bir cemiyet kurmuşlardı. Bu cemiyet çalışmalara başlamış ve bu çalışmalarında yurt dışından birçok silah ve cephane getirmişti⁹³. Nitekim, Hacı'da yapılan aramalarda yüzlerce silah, bomba, dinamit, haritalar ve bayraklar bulunmuştu. Ayrıca Hacı Ermeni Manastırı'nda saklanmış gaz tenekeleleriyle barutlar ve Beloğlu Yeprem tarafından da mağaralara stok edilmiş 150 kilo barut bulunmuştu⁹⁴.

Yapılan bu hazırlıklardan sonra, 14 Nisan 1909 günü Adana'da patlak veren Ermeni olayları çok geçmeden 17 Nisan 1909 günü Hacı'ya sıçramıştı. 17 Nisan günü Ermeniler kasabanın giriş ve çıkışını tutarak eyleme başlamışlardı. Sonuçta Hacı'da Ermeniler, Türklere karşı saldırıya geçerek, kanlı olayların çıkmasına sebep olmuşlardı.

Bu arada Teğmen Teber Efendi parça parça edilerek öldürülmüştü. Ayrıca Mehmet Onbaşı, Reji Kolcusu Hacı Ağa ve Oğlu Saadetin ve Kağnıpazarı'nda sekizi kurşunlanmak suretiyle toplam 27 işçi katledilmişti. Böylece bu iki olayı bastırmak amacıyla yola çıkan Misis Tabur'u gelinceye kadar otuzu aşkın Türk, Ermeniler tarafından öldürülmüştü.⁹⁵

Olayları bastırmak amacıyla Mayıs (1909) ortalarında kasabaya gelen Misis Taburu sükûneti sağlamıştı. Olaylar esnasında köylere kaçabilen Türkler kasabaya geri dönmüşlerdi. Ayrıca hükümet binasına sığınan Türkler kasaba içine de çıkmışlardı. Yapılan kovuşturmada bir Ermeni suçlu görülmüştü. Artık bundan sonra öldürme ve yaralama olmadıysa da, Türklerle Ermeniler arasındaki dostluk kökten bozulmuş ve ilişkiler de eski şeklini alamamıştı⁹⁶.

C- Dört Yol Olayları

II. Meşrutiyetin ilanı ile beraber Adana Ermeni Murahhası Başpiskopos Muşeg, Çukurova'da (Kilikya) federal-hükümler bir Ermenistan vilayeti kurmak için çalışmalarını Cebel-i Bereket Sancağında yoğunlaştırmıştı. Sancakta Türk-Ermeni çatışmalarının detaylı bilgilerini Sancak Mutasarrıfı Mehmet Asaf'ın hatırasından öğrenmekteyiz⁹⁷. Muşeg Türklerin Ermenilere saldıracakları düşüncesini canlı tutarak, Ermeni halkın hızla silahlanmasını sağlamıştır. Dört Yol kırsal civarında 1000 dönüme yakın arazi Muşeg'in planlamasıyla Ermenilerce işgal edilip, hendekler, savunma koruganları, siperlikler hazırlanmıştır. Ocaklı köyü civarında da aynı maksatla- mezarlık yapma bahanesiyle- arazi

(90) Mustafa Onar, *Hacı Dosyası*, Adana, 1981, s.28 vd.

(91) Mustafa Onar, *Hacı Dosyası*, s.18-19.

(92) Mustafa Onar, *Hacı Dosyası*, s.17.

(93) BA, YEE, Sadrazam Kâmil Paşa Evrakına EkII, Dos 86/29, Gömlek Sıra no. 2828, 12 Nisan 1322 (25 Nisan 1906).

(94) *Ermeni Komitelerinin Amal...*, s.228-229; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarichte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s.581.

(95) Mustafa Onar, *Hacı Dosyası*, s.35 vd.

(96) Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Onar, *Hacı Dosyası*, Adana, 1981.

(97) Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Ankara, s.65-74- C.Yurtsever, a.g.e., s.270

satın alınmak istenmiştir. Deniz sahilinde Çay-yağzı mevkiinde portakal deposu görüntüsü verilerek, askeri üs inşaa edilmek istenmiştir. Ayrıca Hıristiyan halk, kanun emri olduğu halde askerlik görevi yapmaktan alı konulmuş; Ermeni gençler Postallı ismiyle Komite-gerillaları olarak gizli silahlı eğitime tabi tutulmuşlardır. Diğer yandan Zeytun, Maraş ve Doğu vilayetlerinden binlerce Ermeni halk komiteler vasıtasıyla Cebeli Bereket Sancağına getirilip kamufle iskana tabi tutulmuşlardır. Dörtöl civarında bütün bu faaliyetleri Ermeni ileri gelenlerinden Deyri Sahak, Deyri Rupen isimli papazlar yürütmüşlerdir⁹⁸.

Adana ve Hamidiye’de 31 Mart Vaka’sının (13 Nisan 1909) ertesi günü olaylar çıktığında Dörtöl ve civar kazalarda da gerilim hızla artmıştır. Menfaatinden başka hiçbir şey düşünmediği belirtilen Sancak Eski Tahrirat Katibi Ali İlmî’nin “ Merkezi Ermeniler bastı” diye yaygara koparması üzerine olaylar başlamıştı. Ali İlmî, zararlı faaliyetleri ve Ermeni yanlısı davranışları sabit görülerek olaydan birkaç gün önce Mutasarrıf Asaf bey tarafından vazifesinden alınmıştır. Sancak’da bu olayların başlamasında Tahrirat Katibi Ali İlmî’nin akli eseri ve teşebbüsü olduğu açık bir şekilde görülmektedir⁹⁹.

Ermeniler, postallı gerillaları derhal devreye sokarak Ocaklı ve Azizli köyü Ermenilerini Dörtöl’a taşımışlar ve şehirdeki Türk halkını uzaklaştırmışlardır. Nacarlı köyünde Ermeniler, ellerinde bulunan 4 adet topla, civar köylere ateş açmışlar ve Koziçli imamı Gök Müftüyü arabulucu görevi esnasında öldürmüşlerdir. Olaylar kısa sürede Osmaniye, Yumurtalık, Payas, Bahçe kazalarına da sıçramış tam anlamıyla bir dehşet ortamı doğmuştur. Erzin hapisanesi ile Payas kalesinde bulunan Müslüman mahkumlar, halk tarafından baskın düzenlenerek serbest bırakılmışlar, aşiretler ile Türk köylüleri din adamlarının cihat ilan etmeleriyle Ermenilerin bulunduğu mahallelere saldırmışlardır¹⁰⁰. Olaylar esnasında Sancakta bulunan hükümet askerlerinin yetersizliği sebebiyle

gerekli önleyici tedbirler alınamamış, Türk ve Ermeni halk birbirine girmiştir. Olayların çıkmasında aktif rol alan Ermeni Liderleri ümit ettikleri yabancı devletler müdahalesini sağlayamayınca, amaçlarına ulaşamayıp, boş yere kan dökülmesine sebep olmuşlardır.

Çatışmalar en fazla Dörtöl civarında olmuş, Ermeniler şehir merkezine kendilerini müdafaa etmişler, Türkler ise şehri kuşatma altına almışlardı. Bir hafta kadar süren kuşatmadan sonra, Türklerin şehir suyunu kesmeleri üzerine Ermeniler silahlarını bırakıp teslim olmuşlardır. Dörtöl ve civar kazalarda çıkan olaylarda Ermeni komitecilerinin bir eseri olup, kanı dökülen ise olaylarda yer alan Türk ve Ermeni halk olmuştur¹⁰¹.

Sonuç

Olaylardan sonra Dahiliye Nazırı olan Talat Paşa hatıralarında; olayların Ermeniler tarafından kışkırtılmış olduğu, soruşturma komisyonu üyesi olan Ermenilerin tanıklığı ile de doğrulanmakta ve komisyon üyelerinden biri olan Agop Babıkyan Efendi bunu bizzat kendisine itiraf ettiğini yazmaktadır. Kışkırtılmış olan halkın zalimce cinayetler işlediği ortaya çıkmıştı. Adana olayları 31 Mart’a ve irtica günlerinde yer almıştı. İzlenen amacın, halk kitlelerinin bağnazlığını kışkırtarak kıyımaya yol açmak yoluyla Avrupa’nın dikkatlerini üstlerine çekmek ve Kilikya’da bağımsız bir Ermeni birliği kurmak olduğunu açıkça belirtmiştir¹⁰².

14 Nisan 1909 gününde ilk Adana olayları patlak verir ve Ermenilerle Türkler birbirine girer, bundan 11 gün sonra sadece Adana şehrinde gelişen olaylar çıkar, görüldüğü gibi olaylara neden olan her türlü faaliyeti Ermeniler göstermiştir. Ermenilerin bu

(98) M.Asaf, a.g.e., s.65-66

(99) M.Asaf, a.g.e., s.11.

(100) *Son Vakânuvis Abdurrahman Şeref Efendi Taribi*, Haz. Bayram Kodaman-M.Ali Ünal, Ankara, 1996, s.95; Cezmi Yürtsever, a.g.e., s.271-272, M.Asaf, a.g.e., s.70

(101) C.Yürtsever, a.g.e., s.272, Kadir Aslan, a.g.e., s.16.

(102) Talat Paşa’nın Anıları, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, 1990, s.24-25

faaliyetlerinin önüne geçilmemiştir. Olaylar çıktıktan sonra da kavganın önüne geçilememiş ve her iki taraf kıyasıya kavga hatta savaş yapmıştır. Müslümanların nüfus olarak fazla olması Ermeni zayıfatını arttırmıştır¹⁰³.

Olaylardan sonra yapılan soruşturmada Ermenilerin suçlu olduğu, olay çıktıktan sonra duruma hakim olamamak, üstelik Müslüman halkı kavgaya sevk etmek sebebiyle yerel yönetimin suçlu bulunduğu bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat şurası da bir gerçektir ki, tek taraflı bir katliam hiçbir şekilde söz konusu değildir. Nitekim Adana olaylarına Ermeni komitecilerinin ve din adamlarının özendirme ve tahrikleri ile Ermeniler neden olmuşlardır. Ayrıca Ermeniler bölgedeki Müslüman halkı da kışkırtarak huzursuz etmişler ve Adana vilayeti idarecilerinin iyi niyetinden faydalanmışlardır. Bu olayların 31 Mart Vakası ile uzaktan ve yakından hiçbir ilgisi yoktur¹⁰⁴.

Adana'daki İngiliz sefirinin raporları, Amerikalı misyoner Krillman'ın tespitleri, Mutasarrıf Mehmet Asaf'ın hatıraları, Adana ve civarındaki olayların baş sorumlusu olarak Episkopos Müşeg'i suçlamada birleşmektedir. Ayrıca bu konuda Adana Ermenileri vakit vakit gösterildikleri gibi, eza çeken, pasif masumlar değillerdi. Gizli İngiliz belgelerinin de kanıtladıkları gibi, dayanılmaz biçimde ve nezaketsizce gevezelik ediyorlar; piskoposları Müşeg ise, sonuçta kendisini "Kilikya kralı" ilan edebilmek için yabancı devletleri müdahaleye zorlamaya çalışan bir kışkırtıcı idi¹⁰⁵. Nitekim Ermeni yazarlardan David Kherdian, 1909 yılı Adana olaylarına ilişkin olarak babasının vermiş olduğu demecin bir bölümünden şu şekilde bahseder¹⁰⁶.

"..... Çok acınacak bir durumdur. Hıristiyanlar ve Müslümanlar daima dost olmamışlarsa komşu olmuşlardır. Türkün Ermenilere dini nedenlerden ötürü ezizet yaptığı yolundaki suçlamalar Batı gazeteciliğinin bir yapıtıdır. Bugüne kadar Ermeni kilisesine karşı saygısızca tek bir davranışta bulunulmamıştır... Sorunu in-

celedim. Ermeniler, ilkin misyonerlerle yavaşça, daba sonra eğitim görmek üzere Fransa'ya giden aydınlarının kışkırtmaları üzerine Batının bağlaşığı olmaya başlamışlardı. Bu Ermeni aydınları, özerklik ve nihilistlerin görüşleri "özgürlük" idealleriyle ülkeye dönüyorlardı; şöyle ki, savaş ülkemize geldiği vakit, onlar, Batılı devletlerce aldatılıyor, zavallı, cabil Hıristiyanları, bize küfretmede kullanıyorlardı. Aynı zamanda ülkemize karşı savaşa girmeyi gerekli gördükleri takdirde, kendi kamularını da bize karşı kışkırtıyorlardı. Bize yöneltilenlerin çoğu kesinlikle yalandır. İnsanlığın yüce yargıtayı huzurunda bize adil biçimde dinlenilmek fırsatı hiçbir zaman verilmemiştir..."

Şeklindeki açıklamalarıyla olayların esas sebeplerini de belirtmiş olmaktadır.

Bölgede yıllar süren çatışmalarla planlı bir yığılma gerçekleştiren ve masum halkı birbirine kırdırtan komiteciler, amaçlarına ulaşamayınca çareyi buradan kaçmakta bulmuşlardı. Olaylar sırasında komitecilerin tahriklerine kapılmayan yerli Ermeniler, isyan çıkmayan kazalara, birçokları da güneyde Lazkiye taraflarına kaçmışlar, olaylardan sonra yerlerine geri dönmüşlerdi¹⁰⁷. Kadirli, Karaisalı, Ekbez ve diğer kazalarda Türklerin insanlığına sığınan Ermeniler ise güvenlik içindeydiler¹⁰⁸. Kasıtlı yayınlara rağmen komitecilerin etkisinden kurtulan Kozanlı Ermeniler Türklerle öpüşerek barışmak suretiyle güven tazelediler¹⁰⁹.

Anlaşılabileceği gibi, bu üzücü olaylar Batılı devletlerin tahriki ile büyük bir boyut kazanmıştı. Olaylardan sonra bölgede tekrar barışı tesis etmek isteyen Osmanlı Devleti idarecileri büyük çaba sarf etmesine rağmen tam başarılı olamamıştır. I. Dünya Savaşı sı-

(103) Bayram Kodaman, a.g.e., s.85.

(104) S.Hatipoğlu, a.g.e., s. ; K.Gürün, a.g.e., s.176; ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s.30.

(105) Salahi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'daki Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları", *Belleten C.LI, S.201*, Ankara, 1988, s.1278

(106) S.R.Sonyel, a.g.m., s.1280-1281

(107) Alper Gazigitay, - a.g.e. s.203.

(108) Y.Ziya Bildirici, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1999, s.52-54.

(109) Bildirici, a.g.e., s.54.

rasında da İtilaf Devletleri ile birlikte hareket eden Ermeniler, cephe gerisinde Osmanlı yönetimini oldukça uğraştırmışlardır. Bu olayları ve Ermeni hıyanetini önlemek amacıyla, yine Ermeni vatandaşlarımızın da can güvenliğini sağlamaya yönelik olarak bu sefer Osmanlı Hükümeti Tehcir Yasası çıkarmıştır. Tehcir ile bölgeden uzaklaştırılan Ermeniler; Mondros Mütarekesi'nden sonra Fransa'nın Çukurova'daki emellerini gerçekleştirmek amacıyla, Fransız işgal kuvvetlerine dâhil olarak bölgeye tekrar gelmişler ve kaldıkları yerden devam etmeye başlamışlardır...

Kaynakça

1-Arşiv Belgeleri

BA, YEE, Sadrazam M. Kâmil Paşa evrakına ek II, Dosya no. 86/25, Gömlek sıra no, 2440.

BA, YEE, Sadrazam Kâmil Paşa Evrakına EkII, Dos 86/29, Gömlek Sıra no. 2828, 12 Nisan 1322 (25 Nisan 1906).

BA, YEE, Sadrazam M. Kâmil Paşa Evrakına ekII, Dosya no. 86/22, Gömlek sıra no. 2103.

BA, Dos Yıldız Muhtelifi, İç no: 3263.

BA, YEE, Kısım. 36, Evrak. 140-106, Zarf. 140, Karton. XXIV

2-Kitaplar ve Makaleler

Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Haz. İsmet Bozdağ, İstanbul, 1975

"Adana", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, S. 85 (24 Ağustos 1909), İstanbul, 1909

"Adana Vilayeti İğtişaşında Telefât", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, S.74 (13 Ağustos 1909), İstanbul, 1909

Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Ha-laçoğlu, İstanbul, 1980

Akgün, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu*, İstanbul, 1981

Altuğ, Yılmaz *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul, 1985

Ankoğlu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961

Armaoğlu, Fahir, *Siyasi Tarîh 1789-1919*, Ankara, 1961

Asaf, Mehmet, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıların*, Haz.İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1986

ATASE, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Haz. İhsan Sakarya, Ankara, 1984

"Bağdat'a Son Tren", *Milliyet*, 8 Şubat 1991, İstanbul, 1991

Bildirici, Y.Ziya, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1999

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Behcet Cemal, İstanbul, 1977

Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Yay. Cavid Baysun, Ankara, 1986

Çavdar, Tevfik, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, İstanbul, 1970

Danişmend, İsmail Hami, *31 Mart Vakası*, İstanbul, 1982

Deliorman, Altan, *Türlere Karşı Ermeni Komiteleri*, İstanbul, 1980

Earle, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972

Edward M.Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972

Ener, Kasım, *Tarîh Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, İstanbul, 1986

Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi-İlân-ı Meşrutîyyet'den Evvel ve Sonra-, İstanbul, 1332

Erol, Mine, *Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu*, Ankara, 1976

Gazigiray, Alper, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul, 1982

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985

Hatipoğlu, Süleyman, *Türk Fransız Mücadelesi (Orta Toros Geçitleri,1915-1921)*, Ankara, 2001

Haydaroğlu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990

Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikallerıyla Tarîhte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976

İlter, Erdal, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytin İsyânları(1780-1880)*, Ankara, 1988

İmbert, Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri*, Çev. Adnan Cemgil, İstanbul, 1981

Karabet, Çallıyan, *Adana Vakası ve Mesûlleri*, İstanbul, 1335

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.5, Ankara, 1983

Kaşgarlı, Mehlika Aktok, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990

Kocabaş, Süleyman, *Türkiye ve İngiltere*, İstanbul, 1985

Kocabaş, Süleyman, *Tarîhte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul, 1989

Kocabaş, Süleyman, *Tarîhte Türkler ve Almanlar*, İstanbul, 1988

- Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul, 1989
- Koçaş, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967
- Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığı Altında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul, 1983
- Kodaman, Bayram, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1838-1914)", *Milli Kültür*, c.2, S.1 (Haziran 1980), Ankara, 1980
- Kodaman, Bayram, *Ermeni Macerası*, Isparta, 2001
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986
- Kurdakul, Nejdet, *Osmanlı İmparatorluğundan Orta Doğu'ya « Belgelerle Şark Meselesi ».*, İstanbul, 1976
- Mısırlıoğlu, Kadir, *Moskof Mezalimi*, c.1, İstanbul, 1979
- Noviçev, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çev. Nabi Dinçer, Ankara, 1979
- Onar, Mustafa, *Hacm Dosyası*, Adana, 1981
- Onar, Mustafa, *Saimbeyli*, Adana, 1989
- Ortaylı, İlber *İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981
- Öke, M.Kemal, *II.Abdülhamid Siyonistler ve Filistin Meselesi*, İstanbul, 1981
- Özyüksel, Murat, *Anadolu Bağdat Demiryolları*, İstanbul, 1988
- Rathmann, Lothar, *Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Giriş*, Çev. ve Haz. Ragıp Zarakolu, İstanbul, 1982
- Ramsaur, E.E., *Jöntürkler ve 1908 İhtilali*, Çev. Nuran Yavuz, İstanbul, 1982
- Sevinç, Necdet, *Ajan Okulları*, İstanbul, tarihsiz
- Son Vakaniüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Haz. Bayram Kodaman-M. Ali Ünal, Ankara, 1996
- Sonyel, Salahi R., "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'daki Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları", *Belleten C.LI*, S.201, Ankara, 1988
- "Şark Meselesine Dair-İn", *Şura-yı Ümmet*, 31 Aralık 1902, Kahire, 1902
- Talat Paşa'nın Anıları, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, 1990
- Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Ankara, 1981
- Toros, Taha, "Ali Münif Bey'in Hatıraları, Adana Baskını", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 10 (1 Kasım 1969), İstanbul, 1969, c.2
- Tuncel, Metin, "Pozantı", *İslam Ansiklopedisi*, c.9, İstanbul, 1964
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976
- Yuluğ, Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986
- Yurtsever, Cezmi, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul, 1983